УДК 811.512.145

Ф.Г. Галләмов

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ, СТИЛИСТИК ЧАРА БУЛАРАК, КИРЕ КАБАТЛАУЛАР

В статье рассматривается функционирование обратных повторов в татарском языке, которые активно употребляются в фольклоре и в художественных произведениях древней татарской литературы. В настоящее время наблюдается тенденция увеличения частотности их употребления, особенно в современной поэзии. Автор выделяет стилистические функции этих конструкций и разрабатывает их классификацию на основе следующих критериев: изменение грамматических показателей и употребление различных средств связи между компонентами. В статье также анализируются синтаксические единицы, которые могут повторяться в обратном порядке: словосочетания, главные члены предложения, не связанные между собой члены предложения, а также компоненты сложных предложений.

Ключевые слова: повтор, обратный повтор, стилистика обратных повторов, хиазм, порядок слов, средства связи.

Татар телендә кабатлау юлы белән сүз формалары, яңа мәгънәле сүзләр, төрле ярдәмлекләр белән катлауландырылган берәмлекләр – бик күп грамматик мәгънәгә ия булган синтаксик фразеологизмнар ясала [Галлямов, с. 42–108]. Мондый грамматик һәм лексик берәмлекләрдән тыш, телебездә бик күп стилистик кабатлаулар да кулланыла. Стилистикада, әдәбият белемендә аларның эпифора, анафора, анэпифора, рефрен, хиазм һ.б. формалары билгеле [Әдәбият белеме сүзлеге, б. 178–180; Курбатов, б. 151; Сафиуллина, б. 85–86; Хаков, б. 130; Хатипов, б. 280]. Биредә башка стилистик кабатлауларга игътибар итмичә, бары тик кире тәртиптәгеләренә генә тукталу максаты куелды. Алар татар теленең төрле стильләрендә күптән кулланылып килсәләр дә, бу төр стилистик чараның барлыгы турында татар тел белемендә мәгълүмат юк. Борынгы татар әдәбиятына караган әсәрләргә күз салсаң, аларны Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә үк очратырга мөмкин: *Гәүһәр таш* ул, ләкин һәр *таш гәүһәр* булмас; Йә, Зөләйха, киңәш сүзем тыңла инде! Ачык аңла: *син – минеке, мин – синеке…;* Ул Мисырда падишаһлык син кылырсың, Зөләйханы никахлап ук син алырсың, *Ул – синеке, син аныкы* һәм булырсыз; Син – олуг хан, ул – ханбикә булыр инде.

Бу төр әйләнмәләр соңгы еллар поэзиясендә аеруча активлашу процессын кичерәләр. Әмма әлеге стилистик алымнарның берсе булган кире кабатлаулар, нишләптер, игътибар үзәгеннән читтә калып килделәр.

Кире кабатлауларның әдәбият белемендә һәм стилистикада телгә алына торган хиазм күренеше белән дә күпмедер дәрәҗәдә уртаклыгы бар. Ләкин хиазмның

кабатлау юлы белән ясала алуы турында бер генә хезмәттә дә әйтелми: «Бер үк морфологик формалы һәм эчтәлек ягыннан үзара бәйләнешле янәшә җөмләләрнең (яки сүзтезмәләрнең) икенчесендә сүз тәртибенең киресенчә булуы *хиазм* дип атала» [Курбатов, б. 151]. Безнең тикшеренүләр бу синтаксик фигураларның өч төрле ясала алуын күрсәтә:

1) беренче җөмләдә туры тәртиптәге кисәкләр, икенчесендә охшаш функция башкаручы кисәкләр кире тәртиптә кулланылалар: *Иртәләрем аяз иде, Җиләс иде кичләрем* (Х. Туфан);

2) җөмлә кисәкләре кире тәртиптә кулланылалар, аларның берсе кабатлана: *Кибәр* ***иреннәр, Иреннәр*** *сусар* (С. Хәким;

3) җөмлә кисәкләренең икесе дә кире тәртиптә кабатлана:

Туган якта һәр ***тал җырлый,***
Җырлый таллар үзенчә
(С. Хәким).

Туган якта ***һәр тал җырлый*** –
Үз-үзенә тын гына …
Җырлый һәр тал, җитә эңгер,
Тынмый алар, төн була
(С. Хәким).

Мисаллардан күренгәнчә, кабатлау юлы белән ясалган бу стилистик алымның тәэсир итү көче, әлбәттә, артыграк.

Хиазм күренеше үзара ияртүле бәйләнештә булган мөстәкыйль җөмлә кисәкләре арасында гына түгел, бәлки тиңдәш кисәк компонентлары кулланылышында да күзәтелә. Бу очракта алар кире тәртиптә кабатланалар һәм үзенчәлекле ялгау барлыкка китерәләр. Мәсәлән: Ул *зарлана да елый, елый да зарлана.* Кайбер кешеләрнең башка бернәрсәгә дә исләре китми, *ашыйлар да эчәләр, эчәләр дә ашыйлар* (Ә. Еники).

Кире кабатлаулар төшенчәләр арасында диалектик бәйләнешне белдерү өчен дә кулланылалар. Мәсәлән: *Хәбәрлек һәм модальлексез җөмлә* була алмаган кебек, *җөмләсез дә хәбәрлек һәм модальлек* була алмый. Хәбәрлек һәм модальлек тә үзара диалектик бәйләнештә торалар. *Хәбәрлектән башка модальлек, модальлектән башка хәбәрлек* була алмый (синтаксистан лекцияләр). *Синтагма* берничә *сүзтезмәдән* тора алган кебек үк, *сүзтезмә дә синтагмаларга* бүленә ала (М. Зәкиев).

Кире кабатлаулар саналып китүнең тәмамлануын белдерәләр:

Еллар гына талгын аккан,
Алыштырган
Төннәр – көнне, көннәр – төнне
(Ә. Мәхмүдов).

Бу конструкцияләрне компонентларында барлыкка килгән үзгәрешкә карап төркемләргә була. Татар телендә алар ике төрле юл белән төзеләләр:

а) сүзләр, сүз тәртибен генә үзгәртеп, бернинди үзгәрешсез кабатланалар:

Көтә-көтә аргансыңдыр,
Аргансыңдыр көтә-көтә –
Тик өмет өзмә генә.
Мәхәббәттә дөрлә, әйдә,
Әйдә, дөрлә мәхәббәттә –
Тик янып бетмә генә
(Г. Рәхим);

ә) сүз тәртибе дә үзгәрә, синтаксик вазифалары да, грамматик формалары да алышына:

Биеп-җырлап җанга килеп керде,
Күңелләргә инде моң нуры.
Зиннурларның җирдә *иң зуры* ул,
Иң зурларның – якын *Зиннуры!*
(Р. Вәлиев).

Бәләкәйнең зуры булганчы, *зурның бәләкәе* булу яхшы (әйтем).

Кире кабатлауларның бары тик беренчесе генә (а) хиазм күренеше итеп карала ала.

Бу төр әйләнмәләрнең, компонентлары арасындагы бәйләүче чараларга карап, түбәндәге төрләрен күрсәтергә мөмкин. Күпчелек очракта аларның компонентларын антоним сүзләр тәшкил итә. Шул ук вакытта үзара капма-каршы мөнәсәбәттә тормаган ике зат, предмет, күренеш тә чагыштырылырга мөмкин, шунлыктан алар арасында, бәйләүче чара буларак, каршылык интонациясе кулланыла:

Мин – дөньяны, дөнья мине куып,
Алҗытылган, хәтсез арылган
(Р. Вәлиев).

Каршылык мөнәсәбәте теркәгечләр белән дә белдерелә:

Патшалар да *шагыйрь* була,
Тик *шагыйрь* булмый *патша*
(Г. Морат).

Кире кабатлауларның кисәкләре арасында санау интонациясе дә бәйләүче чара була:

Нигә таң көн саен *алсу гел,*
гел алсу?
Таңнарда нигә соң һәрвакыт
ямансу?
(Р. Вәлиев).

Санау интонациясе белән бергә җыючы теркәгечләр дә килә:

Сүндер утны, яшьлекнең шәт
Шигъри аслы шулдыр ул:
Янганны сүндерә алу
Һәм *сүнгәнне яндыру*
(Р. Мингалим).

Бик сирәк очракларда гына кире кабатлауларда бүлүче теркәгечләр дә кулланыла: Салих абый харап сүзчән кеше булып чыкты, ***әллә*** *көлгәндә сөйли,* ***әллә*** *сөйләгәндә көлә,* аера торган түгел, барысы бергә (Р. Габделхакова).

Бу стилистик берәмлекләрдә ике сүзнең соңгысы беренче урынга чыга һәм бер үк сүз янәшә кабатлана. Бу аның тәэсир көчен арттыра, мәгънәне тагын да ныграк көчәйтә. Шул рәвешчә бик үзенчәлекле ялгау барлыкка килә, фразалар табигый тезелеп китәләр:

Син тоймыйсың, әйе,
тоймыйсың син –
Күзләр килә, аннан кыш була.
Салкын *җилләр,* әнә, *ятып елый,*
Ятып елый җилләр таш юлга
(Р. Вәлиев).

Инде шигъри сөйләмдә һәм халык авыз иҗатында кире тәртиптә килгән синтаксик берәмлекләрне карап китик. Биредә иң күп очракта сүзтезмә компонентлары, ягъни төгәлләүле мөнәсәбәттәге сүзләр, кире тәртиптә кулланылалар. Бу түбәндәге сүзтезмә төрләрендә күзәтелә:

1. Сыйфатлы исем сүзтезмәләрдә:

Мактанса да татар кешесе,
Гали җырчысын атар…
«Ул, – дияр, – безнең Карузо, –
Татарский итальян,
Итальянский татар»
(Р. Вәлиев).

Ләззәтле газап,
Газаплы ләззәт (Зөлфәт).

2. Фигыльле исем сүзтезмәләрдә:

Әрнеттең дә ничә кабат
Юаттың үзең азак.
Газаптан торган шатлык син,
Шатлыктан торган газап
(Р. Миңнуллин).

3. Сыйфатлы сыйфат сүзтезмәләрдә:

Яманның яхшысы булганчы,
Яхшының яманы бул (мәкаль).

4. Фигыльле фигыль сүзтезмәләрдә:

Сәхнәләргә чыккан чакта
Кояш балкый йөзендә.
Театрда *уйнап җырлый,*
Җырлап уйный Резедә
(Р. Вәлиев).

Белгәнеңне сөйләмә, ни сөйләгәнеңне бел (мәкаль).

Ашар өчен яшәмә, яшәр өчен аша (мәкаль).

5. Хәбәрлек сүзле фигыль сүзтезмәләрдә:

Юктан барга, бардан юкка чыгу
Серен Тәңре белә, билгеле
(М. Галиев).

Юктан бар була, *бардан юк була* (табышмак).

6. Кайбер сүзтезмәләр бик нык үзгәреп тә кабатланырга мөмкиннәр. Мәсәлән, түбәндәге мисалда исемле фигыль сүзтезмә фигыльле фигыль булып кабатланган:

Йөрәккә *ачкыч яратып булмый,*
аны *яратып кына ачып була*
(Ш. Галиев).

Моннан тыш, җөмләдә сүзтезмә тәшкил итмәгән, ягъни үзара бәйләнештә тормаган ияртчен кисәкләр дә кире кабатлау барлыкка китерәләр.

Сөйләмдә тәмамлык булып килгән кисәкләр урыннарын алыштырып, шул ук тәмамлык функциясендә кабатланалар:

Аның гомере *шатлыклардан*
кайгы,
Кайгылардан шатлык эзләп үтте
(Р. Вәлиев).

Ия һәм тәмамлык булып килгән кисәкләр үзгәреп кабатланалар: *Син миңа, мин сиңа* (мәкаль). *Ул – миңа, мин аңа* кулдан килгәнчә ярдәм итәргә тырыштык (Г. Исәнгулова).

Син миңа кирәк,
Мин сиңа кирәк (җыр) –

бу җөмләдә хәбәр дә кабатлап кулланылган, шуның белән үзенчәлекле рифма барлыкка килгән, мәгънә көчәйтелгән.

Җөмләдә үзара сүзтезмә төземи торган тәмамлык һәм рәвеш хәле булган кисәкләр кире кабатлау барлыкка китергән:

Сиңа минсез, миңа синсез
яшәүләр юк (җыр).

Җөмләдә үзара сүзтезмә төземи торган ике урын хәле кире тәртиптә килә: Аның бөтен вакыты *шәһәрдән авылга, авылдан шәһәргә* йөреп уза иде (Ф. Хөсни).

Аерымланган хәл белән катлауландырылган җөмләдәге урын хәлләре шулай ук кире тәртиптә булалар: *Ерак* куйсаң, *якыннан* алырсың, *якын* куйсаң, *ерактан* алырсың (мәкаль).

Эндәш сүз белән җөмләнең хәбәре дә урыннарын алыштыра алалар:

Җил, исмә! Исмә, җил,
Каенга кагылма (Р. Гаташ).

Тезмә кушма җөмләләрнең фигыль хәбәрләре кире тәртиптә кулланылалар:

Искерә дә дөнья, *яңара ул,*
Яңара да тагын *искерә*
(Х. Туфан).

Җөмләнең баш кисәкләре дә үзара кире тәртиптә кабатлана алалар:

«Сөйгәнең инде юлда, – дип, –
Юлда, – дип, – инде сөйгәнең» –
Ул хәбәр сала аңа
(Г. Рәхим).

Син сизмисең, әйе, сизмисең син…
Син сизмисең – йолдыз атыла.
Җиргә карап, *күрми каласың син,*
Син күрмисең – күктә ай тула
(Р. Вәлиев).

Тәүге яры төшләрендә
Рәшә кебек югалды.
Сөяр иде, *яры юк* шул
Сөяр иде, *юк яры…*
(Г. Морат).

Тәүге ярын төштә күрсә,
Гел яхшыга юрады.
Сөяр иде, *яры юк* шул
Сөяр иде, *юк яры…*
(Г. Морат).

Баш кисәкләрдән торган җөмлә башта туры тәртиптә, аннан кире тәртиптә кабатланып та кулланыла. Ике тапкыр куллану мәгънәне бик нык көчәйтеп бирә:

Ике күзе тәрәзәдә,
Ике күзе тәрәзәдә,
Тәрәзәдә ике күзе –
Мине көтәдер инде.
Йөрәгемдә ялкын гына
Ялкын гына йөрәгемдә –
Янып бетәдер инде
(Г. Рәхим).

Мондый кабатлауларда зат алмашлыклары яисә күмәклек исемнәр белән белдерелгән ияләр ялгызлык исемнәр белән, бер күмәклек исем икенчесе белән алыштырып бирелергә мөмкин:

Язларны *ул* бездән алдан *күрә,*
Күрә Тукай еллар үтәли
(Р. Вәлиев).

Илаһи йорт – Тукай клубында
Яшь кыз җырлый, җырлый
Вафирә (Р. Вәлиев).

Ия дә, хәбәр дә грамматик күрсәткечләрен һәм синтаксик вазифаларын алыштырып кабатланалар:

Күлләр диңгез булган, диңгезләр – күл,
Буталганнар таулар, үзәннәр
(Р. Вәлиев).

Иделләре, Иделләре, Иделләре, күлләре,
Син минеке, мин синеке димәдек шул элгәре (җыр).

Газиз кешем!
Синең өчен даим
Мин Ходайдан шуны гозерлим:
Гомерләрең булсын бәхетле, дим,
Бәхеткәең булсын гомерле
(Ш. Маннапов).

Гамьнең соңы – шатлык,
Шатлыкның соңы – гамь
(Мәҗмугыл-хикәят).

Кире кабатлауларның тагын бер үзенчәлеге шунда: алар күп

очракта кушма җөмлә барлыкка китерәләр:

Син миңа
Дөньядан зуррак, –
Син – әти, син – әни, син – Нигез.
Син – җирдә яшәүнең мәгънәсе,
Мәңгегә *без – ул син, син – ул без*
(И. Ихсанова).

Түбәндәге мисалда беренче җөмләнең аергыч һәм тәмамлык кисәкләре урыннарын алыштыралар һәм тезмә кушма җөмлә барлыкка китерәләр: *Тайның* яхшысы *атка* иярер, *Атның* начары *тайга* иярер (мәкаль).

Гади җөмләнең иясе һәм тәмамлыгы булган кисәкләр, урыннарын алыштырып кабатланалар һәм тезмә кушма җөмлә төзиләр:

Якутлар табыладыр *вакыт белән*,
Вакытлар табылмыйдыр *якут белән* (Г. Кандалый).

Иярчен һәм баш җөмләдәге антоним сүзләр, шулай ук кире тәртиптә кулланылып, катлаулы кушма җөмлә хасил итәләр:

Җитдиләр янына барсаң,
Шаяннар җитми кебек;
Шаяннар янына барсаң,
Җитдиләр җитми кебек
(Р. Мингалим).

Җөмләнең баш кисәкләре белән нинди дә булса иярчен кисәк тә кире кабатлау барлыкка китерә, әмма ия белән хәбәр үзләренең башлангыч тәртибен саклыйлар:

Тәрәзәдән кояш карый,
Кояш карый тәрәзәдән –
Туп-туры карый аңа
(Г. Рәхим).

Иярченле кушма җөмләдә баш җөмләне тәшкил итүче сүзләр кире тәртиптә кулланылалар: Яланга чыксаң, анда *саескан да карга, карга да саескан* (Г. Ибраһимов).

Иярчен аныклагыч җөмләнең хәбәрен тәшкил иткән тиңдәш кисәкләр кире тәртиптә килә алалар: Кайбер кешеләрнең башка бернәрсәгә дә исләре китми, *ашыйлар да эчәләр, эчәләр дә ашыйлар* (Ә. Еники).

Үзара каршылык мөнәсәбәтендә торучы тезмә кушма җөмләләр, кире тәртиптә кулланылып, күп тезмәле катлаулы кушма җөмлә барлыкка китерәләр:

Мин качамын – ул куадыр,
ул куадыр – мин качам;
Шулкадәрле кыр тыныч, һичбер
кеше юк ичмасам (Г. Тукай).

Шулай итеп, татар телендә сүзтезмә төземи торган, берберсе белән бәйләнештә тормаган сүзләрнең, шулай ук сүзтезмә компонентларының, ия һәм хәбәрләрнең, иярчен һәм баш җөмләдәге, тезмә кушма җөмлә төзегән гади җөмләдәге сүзләрнең һ.б.ның кире кабатлану очраклары була. Алар көчле стилистик алым булып санала, мәгънәне төрле яклап көчәйтү өчен кулланылалар, саналып китүнең төгәлләнгән булуын белдерәләр, фикер йөртүнең логик эзлеклелеген тәэмин итәләр, төшенчәләр арасында диалектик бәйләнеш барлыкка китерәләр. Шул ук вакытта фразаларны үзара бәйләү вазифасын да башкаралар.

Әдәбият

Әдәбият белеме сүзлеге / төз.-ред. А.Г. Әхмәдуллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. 238 б.

Галлямов Ф.Г. Повторы в татарском языке. Казань: Школа, 2003. 144 с.

Курбатов Х.Р. Сүз сәнгате: Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. Казан: Мәгариф, 2002. 199 б.

Сафиуллина Ф.С. Татар телендә сүз тәртибе. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. 154 б.

Хаков В.Х. Татар әдәби теле (стилистика). Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 304 б.

Хатипов Ф.М. Әдәбият теориясе: Югары уку йортлары, педагогия училищелары, колледж студентлары өчен кулланма. Тулыландырылган икенче басма. Казан: Раннур, 2002. 352 б.

Галләмов Филүс Гатип улы,
филология фәннәре докторы,
Казан (Идел буе) федераль университетының
Алабуга институты профессоры